

Merva Attila

Egy bődön, egy bőrönd, egy börtön...

A szubjektum feloldódása Esterházy Péter Hahn-Hahn grófnő pillantása című úti regényében

TÁVIRAT
Maga posztmodern!
VÁLASZTÁVIRAT
Anyád.¹

Bemutakozás

E. P. egyetlen utazási regénye a linearitás és a széttartás között oszcillál. A Duna egyrészt keret, másrészt maga a végtelen, melyben elveszik minden s mindenki: országok, térségek, kultúrák, családok és maga az Utazó. „Esterházy művei egyidejűleg viselik egy de- és rekonstruktív nyelvteremtő módszer jegyeit. Szövegeinek sajátos stíluseréje éppen abban rejlik, hogy az »aknamunka« és az újratereztése alapelvét követve egyénileg átalakítva és újraértelmezve kezeli, használja fel az irodalom hagyományos elemeit.”²

Akár a tanulmány prológusaként is értelmezhetőek a fenti sorok, mivel a regény nyelvezete folyamatosan kisiklatja az utazási regény hagyományos sémáit, ám teszi ezt oly (nyelvi) bravúrral, hogy a befogadás során végig megmarad az utazás linearitásának érzete. Valahol erre utal a regény rejtélyes alcíme – „lefelé a Dunán” –, amely egyfajta kijelölt irányként is felfogható, azonban „a Duna nemcsak annyiban irányítja az utazót, hogy összekapcsolja egy széttartó világ részeit, de egyúttal jelképezi a németiség vonzódását a tőle keletre fekvő térségekhez. Leleplezi egy látszólag rendszerető nép félelmetes vonzódását a zűrzavarhoz.”³ E kettős mozzanat – széttartás és összekapcsolás – alapköve a regénynek, akárcsak maga a szubjektum állandó feloldódása majd újratereztődése, az önkeresés és önpusztítás irodalmi reflektálása egy sajátos kulturális és szöveggörnyezetbe ágyazva. „Minden utazás belső utazás, azaz az utazó önmagát keresi. Nem mintha volna valaki, akit keresni lehetne. Utazó köteles nem egyéniség lenni, lenni akárcsak, azaz tartozik bók-lászni a valaki és a senki között, tartozik lenni a végtelen, vagy álszerényben a létező, lenni a forma, lenni egy bődön, egy bőrönd, egy börtön, mézes-tül, zoknistul, rabostul.”⁴

125

-
- 1 ESTERHÁZY Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, Magvető, Budapest, 1990, 45.
 - 2 Vö. WERNITZER Julianna, *Idézetvilág, avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*, Jelenkor, Pécs, 1994, 60–61.
 - 3 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Sok, de nem minden. Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása*, Jelenkor, 1992/3., 278.
 - 4 ESTERHÁZY Péter, *I. m.*, 34–35.

Merva Attila

Heine levele

Az értelmezés szempontjából szintén fundamentum Heine Marxhoz írt (fiktív?) levele, melyben az eredet kissé groteszk leírásával találkozhat a befogadó. A levél fő szövegében a Duna, az utóiratában pedig maga Hahn-Hahn grófnő eredetéről elmélkedik. A levél stílusa és hangneme egyaránt bizonyítja Heine Nyugat-orientáltságát, ám érezhető némi bizonytalanság, amely az eredettel mint jelenséggel kapcsolatos. „Nyilván könnyen elviselhető tézis volna, hogy a Duna nincsen is, Breg van és Brigach! Így a Duna egy fikció. Költészet. Ha száz métert följebb sétálok, már indul is a kis Elz a Rajna felé, Rajna apó felé. A Duna egy szonett, beszéd mód, diskurzus. Én az Elzet nézem, azt most Önnek megvallom.”⁵ A levél tartalma rányomja bélyegét az egész szövegre, a Dunát egy fiktív kulturális határvonalként láttatja Kelet és Nyugat között. Valóban e Duna–Rajna eredetvita lenne a térség szempontjából meghatározó? Ez a levélben idézett eresz, melynek egyik feléről a Rajnába, a másik feléről a Dunába folyik a víz?⁶ Inkább egy utalásnak bizonyul, melyre hivatkozva demisztifikálja az eredetmondákat, amelyeket Claudio Magris *Duna* című könyve német kiadásának 28. oldalán felvet.⁷ A levél utóiratában a Duna Menti Monarchia (Habsburg Monarchia) egységes létezésének idillikus képét is lebontja. „P. s. Ha a Duna, mint nagy integrátor nincs, hol vannak akkor a Habsburgok? Sehol. De azt már nem *merem* mondani, hogy Európa sincs sehol. És nem fogadom el, hogy a történelemnek vége volna. Vagy halott volna.”⁸

Érdekes a regény címadójának, Hahn-Hahn grófnőnek a rejtélye, melyről Heine a levele epilógusában ír Marxnak. „Ne legyen türelmetlen. Öregedjen meg egy kicsit. Lassacskán olyan leszek, mint egy nőíró. Ismeri? Egyik szemük a papírra függesztve, a másik mindig egy férfiúra. Kivétel Hahn-Hahn grófnő, aki félszemű.”⁹ A rejtély a félszemű grófnő imaginárius pillantásában rejlik. „A vak szem átvitt értelemben többet láthat. Elképzélhet egy olyan Közép-Európát, amely szemmel nem érzékelhető.”¹⁰ E láthatatlan Közép-Európa tulajdonképpen a keleti blokkból való kilépés (1989-90) időszakának, és a Monarchia után való sóvárgásnak egy sajátos egyvelegéből alakult ki. Az Utazó ezzel a „pillantással” tekint a térség helyzetére, önmagára, családjára, a Dunára. Heine félszemű Duna-grófnője mindig a Nyugat felől közelít az ő Közép-Európájához. „A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* még frivol-kulináris összefüggésben mondja ki a felismerést a Monarchia-paradigma végéről. Esterházy könyvében az Utazó ténylegesen a Monarchiától indul Közép-Európa megtekintésére: a Duna-utazás Bécsből, bécsi készülődés-vásárlás után veszi kezdetét.”¹¹

5 Bővebben lásd Heine levelét: *Uo.*, 17.

6 Az idézet Magrisra hivatkozva így szól pontosan: „Már nem is tudom, kicsoda említi a könyve német kiadásának 28. oldalán, hogy Dielhelm beszél egy kocsmáról a Freiburgba vezető út mentén, hogy annak ereszéről egyfelől a Rajnába, másfelől a Dunába folya a víz. Hát én nem vagyok ez az eresz.” *Uo.*, 17.

7 A magyar kiadásban lásd: Claudio MAGRIS, *Duna*, ford. Kajtár Mária, Európa, Budapest, 2011, 21–22.

8 ESTERHÁZY, *I. m.*, 17.

9 *Uo.*, 17.

10 SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 277.

11 Vö. GÁNGÓ Gábor, *Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája*, Magyar Lettre Internationale, 2005/1., 40.

A két út...

A regény szerkezete voltaképp két utazásra épül, melyek közül csak az elsőnek (a gyerekkorinak) tudható a kezdete: 1963. június 28. Ekkor indulnak a titokzatos nagybácsival, Robertóval Bécsből a Duna-utazásra. Ezzel indul a regény, melyben e gyerekkori utazás (a narráció alapján a szerző saját utazási élményeit eleveníti fel) szorosan kapcsolódik a későbbi, „hivatalos” utazáshoz, de nem írja felül azt, sőt. A narrátor hangneme alapján az olvasó érzékelheti a két „út” közötti különbséget. A múltbéli utazás narrátorának hangneme mindig személyes, egyes szám első személyben szólal meg, míg a későbbi „újrautazás” leírása személytelenebb hangnemű, a mindentudó narrátor igényességével átszótt – és persze Esterházy nyelvi bravúrjaival fűszerezett – útirajzzal találkozhat az olvasó. „A fikció értelmében ugyanis ezt a második dunai utazást olyan utazó »örökíti meg«, aki ténylegesen is megrendelésre dolgozik, első, nagybátyjával tett hajóútja emlékeit legfeljebb önéletrajzi érvényel szövi bele a művébe.”¹² Az első fejezeteknél még elválasztható a fentebb említett narrációs hangnemek váltakozása, azonban később ez teljesen feloldódik, az egyes fejezeteken belül többször is tapasztalható az elbeszélői hangnemváltás, mely igyekszik összemosni múltat, jelent, térséget, hagyományt, kultúrákat stb. „Ennek az eljárásnak a műben azután az lesz a poétikai következménye, hogy a regény a Dunáról »szól« ugyan, de amiről valójában beszél, az nem más, mint a térség és a dolgok értelmezhetősége, s vele ennek az értelmezői szituációnak az éntől el nem választható távlatvilága.”¹³

A 20. fejezetben (*Az igazság*) maga az Utazó ismerteti (személyes hangnemben) a második utazás körülményeit, ahol az utazást az írással azonosítja. „A lelkifurdalás tehát onnét adódott, hogy az írásban soha nem korlátoztam magam (magától természetesen korlátozódott), az utazásban viszont igen, minthogy csak úgy tettem, *mintha* utaznék – és valójában csupán írtam. Meglehet, rossz fényt vet rám, de én most éltem át először az írást, mint önkorlátozást. Nem volt jó érzés.”¹⁴ Ezzel ellentétben a 21-23. fejezetek a valós és a fiktív utazások egybeolvasztását végzik el. Még a 20. fejezet elején utalást találunk a Bécs–Budapest hajóútra a „gazdag Dunán”, majd ezt követi a fentebb idézett vallomás jellegű írás-utazás párhuzam. A következő fejezetben Ráckevére érkezik az Utazó, hogy fölfedezze magát Ráckevét. (Ide Szőke Laci megbízásából érkezett, aki számára mindig ingyen utazott!) „Ráckeve elfelejtette Ráckevét – mondta Szőke Laci. Utazó bólintott, egy területet fölfedezni magának (értsd Megbízónak [Bérlőnek]), illetve az ottélőkkel önmagukat fölfedeztetni – ez Európában rutinföladatnak számított. Sok eredménnyel sosem kecsegtetett, de hát az Utazót nem diadalra szerződtették, hanem... hanem a mulandóságra, afféle Sziszifosznak, csak neki nem kellett állandóan magyarázni magát; fecsegni mindig ott volt a Duna.”¹⁵ A 22. fejezetben viszont újra Budapestről indul az Utazó, de immár Székelykocsárdra Tüske Andrishoz, vonattal! „BÉRLEMÉNY DÉLI IRÁNYBAN, A DUNÁVAL KARÖLTVE ELHAGYJA MAGYARORSZÁGOT!”¹⁶

12 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*. Kalligram, Pozsony, 1996, 224.

13 *Vö. Uo.*, 225.

14 Bővebben ld. ESTERHÁZY, *I. m.*, 168.

15 *Uo.*, 174.

16 *Uo.*, 190.

Merva Attila

Ezt követően azonban egy sajátos csavart vesz az utazás, mivel az al-dunai szakasz újból hajóútként íródik le, főként Magris nyomán, kinek szerepe szintén átíródik, Mágris Klaudiaként, egy 19. század elejei emancipált úrhölgyként bukkan fel a történetben.¹⁷ A 23. fejezet (*Útinapló*) elején már újból egy vonatfülkében íródik a regény, útban Románia felé. Itt ugyancsak egybefolyik a fizikai (vonat) és az imaginárius (Duna) utazás, a múlt és a jelen, Dalma és Roberto a Dunával, a végtelennel válnak egyenlővé.¹⁸ „Az Utazó önértelmezése maga is változik: korábban sikeres irodalmi próbálkozásairól volt ismert, majd hivatásos Utazóvá lett, végül pedig a csupán a »Bérlemény« minősítést tartja meg magának.”¹⁹ A kettős utazás kerete végül is egybetartja (akárcsak a Duna) a szöveg linearitását, ám a regénynek számtalan mellékága van (akárcsak a Dunának), melyek szétfolynak, majd egy-egy külön utat járnak be, egészen a torkolatig.

Az elképzelt Közép-Európa

„Az utazó a valóság kényszere elől menekül, amely az ismétlődések fogságában tartja, s a szabadságot és a jövőt kutatja, jobban mondva egy még nyitott, még szabadon megválasztható jövő lehetőségét, a gyermekkort tehát, a szülői házat, ahol még előttünk van, még vár ránk az élet.”²⁰ Talán e találó idézet tudja kifejezni azt a sajátos retrospektív szemléletmódot, mellyel az Utazó közelít a közép-európai térséghez. A regényben a Duna Menti Monarchia nosztalgikus képe folyamatosan felépül, majd a nyelvezet (szinte) tudatosan leépíti. Nosztalgia és mítoszrombolás egyidejűleg. „Nagyravágyó terveink szerint a regény egy történelmi-könyv lesz, szerelmes-könyv, Közép-Európa-szatíra-könyv, anti-Magris-könyv, útikönyv, étteremkalauz-könyv, káosz-könyv, könyv-könyv.”²¹

És mégis, a *Hahn-Hahn grófnő pillantásának* Közép-Európa-nosztalgiája az imaginárius szem pillantásának tükrében fogható fel igazán. Az Utazó bár a Monarchia fénye után „sóvárog”, tisztában van azzal a kulturális differenciával, amely a poszt-szocialista országokat pl. Ausztriától, de az egész német kultúrától elválasztja. Egyetlen szimbólum létezik csupán: a Duna. „A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* átteszi a hangsúlyt a Monarchiáról Közép-Európára, és ennyiben a Duna mint szimbólum nem a térség összekötő kapcsa nála, hanem sokkal inkább ennek a hangsúlyáthelyező folyamatnak a szimbóluma, amely folyamat a Duna folyását követve történik meg.”²² Voltaképp ez lehetne az Ady által használt Kompország szimbólum, viszont ebben az esetben nem „csak” Magyarország, de az egész közép-európai térség hánykolódik a két part között. Ez a mozzanat leginkább Bécs és Budapest kapcsán érzékelhető

17 Bővebben *Uo.*, 192. A szöveg igazi kollázs, a fiktív Mágris Klaudia története akár önálló életrajzként is szerepelhet, ám bele van szöve Claudio Magris munkássága és persze Trieszt, Svevo, Flaubert, a Habsburgok, a DUNA.

18 Ld. *Uo.*, 167–226.

19 KULCSÁR SZABÓ, I. m., 227.

20 MAGRIS, I. m., 442.

21 Vö. Esterházy Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása. Mexikói házi feladat* = Esterházy Péter: *A halacska csodálatos élete*, Magvető, Budapest, 1991, 247.

22 Vö. GÁNGÓ, I. m., 40.

leginkább a szövegben. Az Utazó miután megérkezik a szülővárosába, egy külföldi (nyugati) turista szemével fürkészi Budapestet. „...ez a fikció, hogy egy nyugati turistaként, idelátogatóként járom végig ezt a várost, eléggé szimpla (szimplicsek) ötlet volt, de sok játéklehetőséget adott.”²³ Ezeket a lehetőségeket az Utazó ki is használja, és igazi „vesébe látó” turista szemmel (aki persze teljes otthonossággal mozog a városban) mutatja be Budapestet a legtöbb szemszögből. Azonban feltűnhet a már említett parttalanság érzése, a hanykolódás Balkán és a német (osztrák?) kultúra, életforma között.²⁴ Egy sajátos, közép-európaiságot idéző attitűd, melynek szála végigfut a regényen.

Végül Budapest külső szemszögből való bemutatása is feloldódik, maga az Utazó oldja fel, szakítja szét a megalkotott biedermeier képet. „Ezt így is lehetne írni: Budapesten nem boldog az élet. Az utcán az emberek kezüket tördelve járnak, szidják a síró gyerekeket, öklük közé szorítva halántékukat, a folyó menti párkányokra könyökölnek, reggelenként rossz álomból ébredve, és máris újabb kezdődik... és mégis – satöbbi; ezt is le lehetne írni, hogy a boldogtalan város minden pillanata magába foglal egy boldog várost, amely azt sem tudja magáról, hogy létezik.”²⁵ „TÁVIRAT / Nem hiszek neked. A te Budapested nem létezik. Talán sohasem létezett. Bizonyos, hogy nem fog létezni többé... Megbízó (Bérlő).”²⁶

A Közép-Európa-kép részleges lebontása a 21. fejezet elején megtörténik, minden a Duna felől nyer értelmet, a természet válik igazán a térségek megalkotójává, s nem a politikum. „Arra a kérdésre, hogy mi tartja össze a futballcsapatot, a link vicc azt válaszolja, hogy részint az alkohol, részint az edző iránti töretlen gyűlölet. Ennyi. Ennyi volt Közép-Európa. Legalábbis Kundera definícióját csak a Szovjetunió tartotta életben. Jaj de tetszett annak idején! Vagy mennyire értetlennek gondoltam volt Handkét, amikor pusztán meteorológia-fogalomnak titulálta Közép-Európát. Pedig mennyire igaza van! És ez egyáltalán nem lekezelése volna a tárgynak. Nem kicsi dolog a természet, melyre hivatkozni lehet.”²⁷

A Közép-Európa-diskurzus végül is egyfajta kultúrtörténeti nosztalgia függvényévé válik, ahol a térség népei egymás rovására próbálják „építgetni” a „saját” kultúrtörténetüket, elfeledkezve a kölcsönösségről, az egymásra utaltságról, amely épp Közép-Európa térségének sajátossága. „Tudunk mindent – a másikról. Magunkról kevesebbet, ezért a szomszéd az idegen, aki korlátoz. Akadályoz. A szomszéd a rabság, a kerítés. És ha még egyszer átjön az elhízott, hájas tyúkja, a két kezemmel fojtom meg. Vagy megfőzöm Újházy-tyúkhúslevesnek, és megkínálom. Évekig fogunk emlékezni erre a kolosszális közös zabálásra. Plusz uborkasaláta. Majd későbbben meg fog rágalmozni, hogy övé volt a tyúk! Was für eine tyúk!! Jó, hogy már nem, hogy az ubisaláta is onnét mászott át! Aztán ő hív meg egy jó ebédre.”²⁸

23 ESTERHÁZY, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, 151.

24 Bővebben ld. *A láthatatlan városok* c. fejezetben. *Uo.*, 135–167. Ide kívánczik egy beidézett mondat a fejezetből, amely tükrözi e közties attitűdöt: „Budapest olyan, mint Bécs, csak az működik.” *Uo.*, 139.

25 *Uo.*, 164.

26 *Uo.*, 145.

27 *Vö. Uo.*, 171.

28 *Uo.*, 172.

Merva Attila

A szétfolyás

Áttekintve az eddigi közelítési pontokat, érzékelhető a szöveg dekonstruktív szándéka. A Duna, az utazás, Közép-Európa, a Monarchia és a családtörténeti nosztalgia, ezek mind-mind terítékre kerülnek díszesen, megadva a módját, hogy azután egyetlen rántással húzza ki az abroszt alóluk. Ebben a nyelv a fő segítőtársa az Utazónak, aki végül önmagával is „végez”, feloldódik ebben a sajátos Duna menti térben. „Nem mindegy ugyanis, mondhatnánk, hogy az én alkotja-e meg a táj olvasatát és csak ebben önmagát, vagy a tájformák és kulturális alakzatok mutatják fel az én olvasatát, és csak ebben önmagukat.”²⁹

Az Utazó a forrásnál, Bécsben, Pesten végig próbál önmaga maradni (még a retrospektív „utazás” során is), de Budapeستől a torkolatig tartó úton szinte tudatosan próbál feloldódni, végül csak Bérleménnyé válik, mint ahogy a Duna is, amely a Fekete-tengerhez érve semmivé válik. Erről az utolsó előtti fejezetben maga a Bérlemény írja: „állunk a magas meredek parton, szemben az ártéri erdők, s előttünk a széles Duna-meder. Üres. Eltűnt a folyó.”³⁰ Romániába érve egyre erősebb lesz e feloldódási szándék a szubjektumnál, mely az óriási szegénység és az ipar pusztításának hatására intenzívebbé válik. Ezzel a momentummal válik teljessé a Duna nyugat-keleti kulturális útja. „Ploești csendélet: a mindent ellepő porban, háttérben a működő monstrummal, kopott, elképesztően görbe lábú anyóka ül sámlin a gyárkapu mellett, öreg keze az ölében, mereven néz előre, miközben a háznyi dömperek centiméterekre tőle kanyarodnak. Ha erre az élőlényre pillantasz, erre a parányi görbeségre, tudván tudod, mögötte a Semmi regnál, e másodosztályú huszadik század.”³¹

A Duna tehát biztos pont, kulturális válaszvonal, mely akár az út metaforával, mi több, a nyelvvel is azonosítható. „A Dunáról szólva az elbeszélőnek az a szándéka kerül előtérbe, hogy lebontsa, dekonstruálja a Duna-metaforák historizáló mitologikumát.”³² Az előző fejezetekben bizonyosságot nyertek Kulcsár Szabó Ernő sorai, azonban kevés szó esett a szubjektum dekonstrukciójáról, mely a Dunával kéz a kézben halad végig a történeten. Mondhatni, hogy az összes aspektus „feloldása” mögött ott rejlik az Én, az Utazó, a Bérlemény dekonstrukciója, mely Magris nyomán az Utazó kiszolgáltatottságát is szimbolizálja. „Mennyire elveszettnek érzi magát az ember, ha útközben hátranéz, és látja a megtett utat, amelynek közömbös, egyenes vonala az idő visszafordíthatatlanságát fejezi ki. Végül csak ez marad – hátrapillantani és felismerni a semmit.”³³ A regény utolsó előtti fejezetében a szerző felelevenít egy Budapesten zajló beszélgetést Magrisszal a Duna-regény kapcsán, melyből hasonló konzekvenciákat von le maga is. „A személyes életnek sem súlya, sem tekintélye, sem tragédiája nincs. Az idő múlik, ez az élet, a fizika törvényeinek a diadala; az ember pedig nem más, mint e törvény sápkóros gyermeke.”³⁴

29 FARAGÓ Kornélia, *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*, Újvidék, Fórum, 2005, 13.

30 ESTERHÁZY, *I. m.*, 223.

31 *Uo.*, 222.

32 KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 228.

33 MAGRIS, *I. m.*, 330.

34 ESTERHÁZY, *I. m.*, 223.

Az Utazó (Bérlemény) feloldódása a titokzatos nagybácsi, Roberto személyén keresztül is nyomon követhető. A regény ugyanazzal a mondattal kezdődik, mellyel az utolsó távirat végződik: „volt nekem egy titokzatos nagybátyám.”³⁵ A gyermekkori utazás során a nagybácsi végig jelen van (bár itt sem zárható ki teljesen a fiktív jelenlét), a későbbi „bérelt” utazás során viszont fejezetenként ki- és belépked, különböző szereposztásokban. „Roberto olyan, mint a folyam, mely ha törik, ha szakad, beleömlik a Fekete-tengerbe. Ott ahol a valóság megszakad, ő fikcióval pótolja. De a valóság megszakadása nem ürességet jelent: ott a szakadás maga a valóság.”³⁶ E szerkezet jellemzi a regényt, minden egyes fejezet egyben egy új kezdet, a valós elemek réseit kitölti a fikció. Robertoval több alakban is találkozik az olvasó. Az Utazó viszonya Roberto egyes szerepeihez változó, csakúgy, mint a szerepek megformálása is.³⁷ Amikor Roberto az Andrassy út 60-ban „megtörik”, az Utazóból is Bérlemény lesz, és a 20. fejezettől a torkolatig Roberto alakja is elhalványul. Mindössze kétszer bukkan fel újra, emlékként és fikcióként, melyben azt hiszi magáról, hogy ő a Duna. A záró fejezetben, a „hosszú napon” Bérlemény még látni véli, hogy „egy asszony korallpiros blúzában fehér öltönyös, éktelen kövér embert segít föl a lépcsőn”³⁸ Ez az a hajóút, amely a torkolatig viszi őket. Roberto utolsó színrelépése ez, fehér öltönyben, géppisztollyal a kezében próbálja agyonlőni a Napot. „Halt, Sonne!, kiáltja majd újra Roberto, és célba veszi a lenyugvó napot, a Duna kanyarulata mögött, a város fölött billen a Nap, Roberto elkínzott, vicsorgó arccal tüzelni kezd, közben kapálódzik, mintha az egyensúlyát keresné, mintha a Napba nyúlna, markolna. Bérlemény követi tekintetével a lövedékeket, melyek akkurátusan közelítenek a Nap felé, Roberto terpeszben tüzel, arca izzadságtól fényes, szuszog, Dalma hallgat, halt, Sonne!”³⁹

Az édesanyja halálának évfordulóján együtt van minden, az emlékek, Roberto, Dalma, a Duna, a torkolat és a Bérlemény, aki a lipován Duna-grófnő ölébe hajtja álomra fájó fejét.

„VÁLASZTÁVIRAT

A Duna állandóan változik, s dolgait örökkön homály fedi. Utazó.”⁴⁰

35 Vö. *Uo.*, 5., 228.

36 Vö. SELYEM Zsuzsa, 768 = 186 = Uő., *Szembe szét*, Kolozsvár, Koinónia, 2004, 124.

37 Selyem Zsuzsa egy egész alfejezetet szentel a Roberto-szerepek elemzésének. *Uo.*, 126.

38 ESTERHÁZY, *I. m.*, 228.

39 *Uo.*, 230.

40 *Uo.*, 127.